

Nadija Szczerbak

Narodowy Uniwersytet Spraw Wewnętrznych,
Kijów

„Kwestia polska” w polityce caratu na Ukrainie Prawobrzeżnej w XIX i na początku XX w.

Ukraina Prawobrzeżna była obszarem ostrej konfrontacji polsko-rosyjskiej i polsko-ukraińskiej, zajmując szczególne miejsce w strukturze administracyjno-terytorialnej Rosji. Współistnieniu różnych etosów narodowych przeszkadzała tam oficjalna, rusyfikatorska polityka rządu. Autorka koncentruje uwagę na sprawach polskich, ukraińskich i żydowskich.

Rozbiory Rzeczypospolitej pod koniec XVIII w. wywołały znaczny rezonans zarówno w polskim społeczeństwie, jak i w całej Europie, prowadząc do pojawienia się na arenie międzynarodowej tzw. „kwestii polskiej”, związanej ze sporami państw-agresorów odnośnie pewnych terytoriów należących niegdyś do Rzeczypospolitej, a także z konfliktem między rewolucyjną Francją a półfeudalnymi europejskimi monarchiami, usiłującymi narzucać swój dyktat innym narodom.

„Kwestia polska” znajdowała się w centrum zainteresowania europejskiej polityki i przez długi czas wpływała na kształt polityki zagranicznej wielu krajów Europy. Z punktu widzenia imperium rosyjskiego mogła być nawet najistotniejszym czynnikiem, który determinował sposób prowadzenia polityki. Kwestia ta obejmowała los polskiej państwowości oraz problemy i perspektywy polskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego, a wykorzystywana była przez kraje europejskie, zwłaszcza Francję i Anglię, zgodnie z ich interesami politycznymi.

Utrata państwowości odczuwalna była dla wszystkich warstw polskiego społeczeństwa, które — w zetknięciu z aparatem państwowym biurokratycznych monarchii, nie uznających zasad szlacheckiej demokracji stanowej — zmuszone były przystosować się do nowych porządków. Stanowisko polskiego społeczeństwa nie było jednak jednolite. Strat i ograniczeń swych praw zaznał stan szlachecki, pozbawiony wówczas wielu przywilejów, z których korzystał przez wiele wieków. Bolesnie przeżywały utratę państwowości także koła intelektualne, inicjujące wcześniej przeprowadzenie dogłębnych reform w duchu Oświecenia i utożsamiające się z polskim narodem i państwem. Rozbiory wpłynęły na ich światopogląd, wywołały rozczarowanie i poczucie zagubienia, zrodziły dyskusje na temat upadku państwa i możliwości jego odrodzenia.

1-2/2008

HISTORIA **NOWA UKRAINA • HOBA YKPAIHA**

9

Liczna zubożała, bezrolna szlachta wraz z utratą państwowości straciła możliwość wojskowej lub administracyjnej kariery i przekształciła się w najbardziej radykalny element społeczny. Ta warstwa szlachty i część polskiej arystokracji, która brała aktywny udział w powstaniu kościuszkowskim, częściowo wyemigrowała do Francji lub rozpoczęła nielegalną działalność w kraju. Średniozamożna szlachta zasadniczo zachowała swój status ekonomiczny, straciła jednak wpływy polityczne. Najmniej ucierpiała magnateria, wobec której nowa władza prowadziła szczególną politykę, mającą na celu włączenie jej do służby na rzecz caratu.

Z punktu widzenia polityki wewnętrznej Rosji rozwiązanie „kwestii polskiej” polegało na pełnej integracji dawnych ziem Rzeczypospolitej w ramach jednego organizmu imperium i uczynieniu z Polaków wiernych poddanych dynastii Romanowów. Na takich założeniach opierała się urzędowa wizja relacji polsko-rosyjskich. Wcielanie ich w życie przyjmowało różnorodne formy — od poważnych ustępstw, mających na celu pozyskanie politycznej lojalności Polaków, po działania represyjne.

Przyłączywszy do Rosji prawobrzeżne ziemie ukraińskie, rząd carski ustanowił na nich rosyjski system administracyjny. Wprowadzone zmiany określone zostały carskim ukazem z 12 grudnia 1796 r.¹, mówiącym o utworzeniu guberni podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej z nadaniem im szczególnego statusu². Granice powiatów w ramach tych guberni określono ostatecznie w 1804 r.

Analiza prawodawstwa rosyjskiego z początku XIX w. świadczy o staraniach Aleksandra I, które zmierzały do pogodzenia faktu objęcia pełną kontrolą życia politycznego przyłączonych ziem z lojalnością wobec bogatej polskiej szlachty, w której dostrzegano oparcie. Pobłażliwość i gotowość do ustępstw ze strony Aleksandra I polska szlachta zachodnich guberni wykorzystwała dla wzmocnienia swej obecności w regionie, rozwoju tam polskiego szkolnictwa i kultury.

Na początku XIX w. prawobrzeżna Ukraina stała się obszarem działalności patrioty polskiego, przyjaciela imperatora rosyjskiego z czasów młodości, ks. Adama Jerzego Czartoryskiego i jego towarzyszy, którzy marzyli o odrodzeniu państwowości polskiej.

Zaznaczmy, że rosyjski system oświaty dopiero się wówczas formował, podczas gdy na przyłączonych do Rosji ziemiach funkcjonował jeden z pierwszych w Europie kompleksowy system szkolnictwa — szkoły Komisji Edukacji Narodowej (KEN utworzono decyzją sejmu w 1773 r.; finansową bazą jej istnienia był majątek likwidowanego zakonu Jezuitów). Także tradycyjna sieć szkół parafialnych oraz klasztornych, rzymsko- i greckokatolickich, była znacznie lepiej rozwinięta, niż w Rosji, gdzie Cerkiew prawosławna nie odnosiła w tym czasie znaczących sukcesów oświatowych. Najlepiej rozwinięte szkolnictwo posiadała gubernia wołyńska, co wynikało z wielkiej liczby zamieszkałych tam polskich rodzin szlacheckich.

W tym czasie większość mieszkańców Prawobrzeża, zgodnie ze spisem 1795 r., stanowili Ukraińcy, należący w praktyce do jednej klasy — chłopstwa. Społeczno-ekonomiczna sytuacja na Prawobrzeżu była skomplikowana, a relacje między polską szlachtą a ukraińskim chłopstwem napięte. Władza carska od samego początku usiłowała wykorzystywać ten czynnik w swej polityce. Z czasem, antagonizm społeczny między polskimi ziemianami a ukraińskimi chłopami pańszczyźnianymi wykorzystywany był przez rząd w procesie rusyfikacji prawobrzeżnej Ukrainy³. Przełomowym momentem było powstanie listopadowe, po stłumieniu którego stosunek

¹ Daty podawane są wg kalendarza juliańskiego (przyp. red.).

² *Полное собрание законов Российской империи* (dalej — PSZ), Собр. 1, т. XXIV, nr 17634.

³ Taki był cel prowadzonej przez generała-gubernatora Dymitra G. Bibikowa w latach 1847–1848 reformy inwentarskiej, ograniczającej w regionie władzę polskich panów.

carskiej władzy do przyłączonych w wyniku rozbiorów zachodnich guberni uległ diametralnej zmianie. Na Prawobrzeżu, celem realizacji działań integrujących z resztą imperium i polityki rusyfikacji, wprowadzono instytucję generał-gubernatorstwa (1832–1914).

Utworzenie Kijowskiego Generał-Gubernatorstwa było, bezsprzecznie, spowodowane polskim powstaniem, które diametralnie zmieniło stosunek Sankt Petersburga do przyłączonych w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej guberni zachodnich. Następnie Ukraina prawobrzeżna stała się areną ostrego konfliktu polskich i rosyjskich wpływów, historycznych doświadczeń i tradycji państwowości. Ten konflikt występował przez cały wiek XIX i na początku XX w.⁴

Fakt ten zdeterminował specyficzne formy i kierunki działalności Kijowskiego Generał-Gubernatorstwa, którego działalność administracyjna ściśle łączyła się z wojskową. Stanowiska generał-gubernatorów władze centralne obsadzały wojskowymi działaczami państwowymi, posiadającymi duże doświadczenie wojskowe. Właśnie dlatego proces inkorporacji prawobrzeżnej Ukrainy do struktur imperium realizowany był twardymi metodami, często z zastosowaniem siły militarnej.

Po powstaniu rząd carski rozpoczął nasiloną akcję likwidowania pozostałości sądowno-administracyjnej odrębności, celem pełnej unifikacji systemu administracyjno-sądowego Ukrainy prawobrzeżnej z resztą imperium.

Po upadku powstania listopadowego represje dosięgły Kościoła katolickiego, którego duchowieństwo wzięło w powstaniu aktywny udział. W konsekwencji odnośnie duchownych wydano szereg aktów prawnych. W celu ograniczenia wpływów katolicyzmu opracowano cały system działań ukierunkowanych na jego osłabienie oraz na wzmocnienie roli i znaczenia prawosławia.

Carska administracja rozumiejąc, że dogłębne zmiany społeczno-strukturalne w kraju można przeprowadzić jedynie w oparciu o chłopstwo, które postrzegala jako sojusznika tożsamego jej pod względem religijnym i etnicznym, usiłowała nadal wygrywać społeczne antagonizmy i występować w roli obrońcy ukraińskich chłopów pańszczyźnianych.

Wśród przedsięwzięć realizowanych w 2. poł. XIX w., celem zmniejszenia w regionie społeczno-politycznego znaczenia Polaków, jako priorytetowe traktowano działania, których realizacja doprowadzić miała do znacznego ograniczenia — na korzyść Rosjan — ilości posiadanych przez Polaków ziem. Równoległe aktualna była tendencja do wprowadzania podziałów wśród Polaków, co szczególnie wyraźnie ujawniło się podczas przeprowadzania reformy czynszowej. Jednak trudne warunki, w jakich przyszło działać lokalnej administracji, opóźniały proces rusyfikacji Prawobrzeża, tak więc pozycja społeczno-ekonomiczna polskich posiadaczy ziemskich nawet w początkach XX w. pozostawała dość silna.

Po powstaniu styczniowym rząd rozpoczął konsekwentną realizację wieloaspektowych ograniczeń „elementu polskiego” i przekształcania Kraju Południowo-Zachodniego w jedną z nieodłącznych części imperium, aktywizując proces integracji Prawobrzeża w ramach Rosji.

Ponieważ fundamentem potęgi Polaków w regionie była pozostająca w ich rękach ziemia, rząd i lokalna administracja prowadziły działania na rzecz ograniczenia ilości ziemi w rękach Polaków na rzecz właścicieli ziemskich pochodzenia rosyjskiego. Zgodnie z danymi kancelarii kijowskiego generał-gubernatora, w przededniu powstania styczniowego ziemianie-Polacy stanowili wśród ogólnej liczby ziemian: w guberni kijowskiej — 87%, podolskiej — 89%, wołyńskiej — prawie 93%.

⁴ PSZ, Собп. 1, t. XXVII, nr 20009.